

К.І. Панченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЗАЛОМИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У статті висвітлені результати дослідження могильника та поселення скіфського часу біля с. Заломі Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. у 1986—1989 рр.

Ключові слова: *скіфський час, ґрунтовий могильник, поховальний обряд, супровідний інвентар, поселення, порубіжжя Правобережного лісостепу та степу.*

У вивченні історичного розвитку давніх культур важливе значення мають комплекси, що поєднують у собі поселення разом з їх могильниками. Одна з таких пам'яток була відкрита у 1980-х рр. біля с. Заломі Знам'янського району Кіровоградської області (рис. 1). Вона знаходиться у верхньому межиріччі річок Ірклеї та Цибульника, що належать до басейну Тясмина. Фактично, у скіфський час тут проходила межа, що розділяла лісостеп та степ.

У 1985 р. під час будівництва ферм біля с. Заломі були виявлені давні поховання, частину з яких у результаті будівельних робіт зруйнували. В стінках траншей знаходилися людські кістки. На цьому ж місці школярі знайшли бронзовий наконечник стріли. У березні 1986 р. егер Знам'янського лісництва М.А. Єськов повідомив про знахідку співробітникам історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна. У квітні того ж року археологічна експедиція інституту на чолі з Н.М. Бокій обстежила місце знахідки та провела перші розкопки. На могильнику було зачищено 9 плям, 6 з яких виявилися похованнями скіфського та білогрудівського часу. Ще дві плями, ймовірно, були залишками від повністю зруйнованих могил. Під час обстеження території навколо некрополя у 1986 р.

було відкрите селище скіфського часу [Бокій, 1986/112, с. 1].

Експедиція Кіровоградського державного педагогічного інституту продовжила розкопки пам'ятки і в наступні роки. В цілому польові дослідження в Заломах тривали з 1986 по 1989 рр. Частина артефактів та польових матеріалів з цих розкопок зберігаються в Археологічному музеї імені Нінелі Бокій Центральноукраїнського державного педагогічного університету (колишній Кіровоградський державний педагогічний університет).

Рис. 1. Умовне розташування пам'ятки біля с. Заломі на карті Google. 1 — могильник білогрудівсько-чорноліського та скіфського часу; 2 — поселення скіфського часу

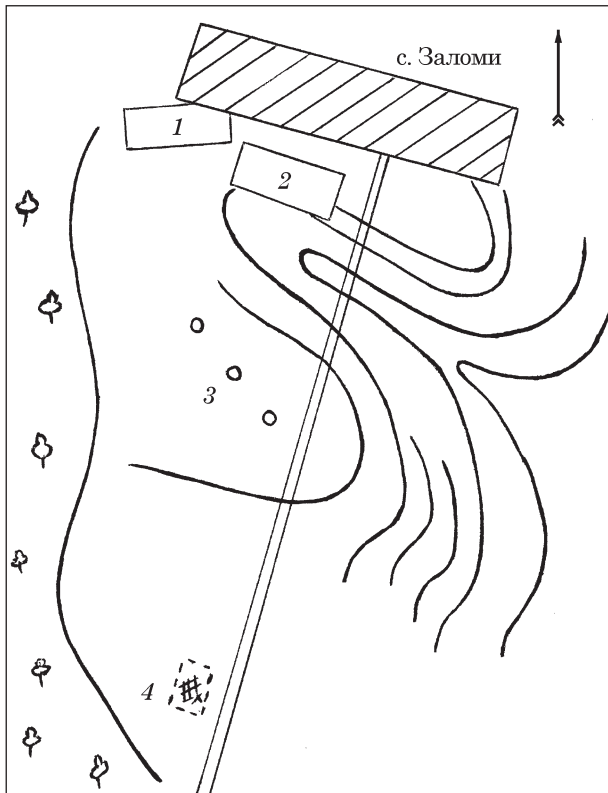

Рис. 2. Схематичний план розташування пам'яток біля с. Заломі (за С.С. Бессоновою): 1 — господарський двір; 2 — могильник білогрудівсько-чорноліського та скіфського часу; 3 — зольні плями на поселенні скіфського часу, 4 — місце знахідки шпаків від залізоплавильного виробництва

У 1987 р. Н.М. Бокій на могильнику було розкопано ще 36 поховань. Для зручності фіксації під час розкопок, могильник було розділено на «Верхній» та «Нижній» [Бокій, 1987, с. 22]. Також поселення та його округа були обстежені С.С. Бессоною, Н.М. Бокій та місцевим краєзнавцем В.Є. Шкодою [Бессонова, 1987/37]. Того ж року Н.М. Бокій узагальнила матеріали перших розкопок та презентувала їх на Всесоюзному семінарі пам'яті О.І. Тереножка у м. Кіровоград. [Бокій, 1987].

Влітку 1988 р. в Заломах було розкопано 35 захоронень в обох секторах некрополя. Було завершено дослідження «Верхнього могильника» [Бокій, 1988/1]. У 1989 р. розкопано 20 могил на «Нижньому могильнику» та 6 поховань епохи бронзи в кургані, який розташовувався на площі некрополя. Крім того, цього року проводились розкопки і на площі поселення [Бокій, 1989]. Це був останній польовий сезон експедиції у Заломах, після 1989 р. розкопки пам'ятки не проводилися.

Охарактеризуємо досліджений могильник детальніше. Некрополь (розмірами 150 × 150 м) знаходився на південно-західній околиці с. Заломі (рис. 2, 2), займаючи верхню площину («Верхній могильник») та схили пагорба («Нижній могильник»). Перепад висоти від під-

ніжжя — до вершини пагорба 12 м. В результаті розкопок вдалося з'ясувати, що поховання передскіфського часу знаходилися лише на «Верхньому» могильнику, в той час як поховання скіфського часу розміщені по всій площі некрополя [Бокій, 1987, с. 22]. Тому цей поділ має і культурно-хронологічний зміст.

За чотири польових сезони тут було досліджено 98 ґрунтових могил та один курган. Щодо хронології розкопаних захоронень, то 58 з них належать до скіфського часу, 16 — до білогрудівсько-чорноліського часу. Ще 24 могили важко датувати через відсутність поховального інвентарю. Варто зауважити, що з поміж них — 22 розташовані на «Нижньому» могильнику, де як вже зазначалося, поховання передскіфського часу не зафіксовані. Розміри ґрунтових ям та орієнтація кістяків з цих поховань дають підстави припускати, що вони теж належали до скіфського часу.

У поховальному обряді могил білогрудівсько-чорноліського періоду переважає трупокладення в неглибоких прямокутних ямах (розміри: довжина — 1—2,4, ширина — 0,8—1,7, глибина — 0,4—0,9 м). Перекриття та підстилки не зафіксовані. Кістяки лежали скорчені в різних положеннях — на боці, на спині чи на животі. Позиція рук є одноманітною: одна з рук небіжчика була опущена вниз, інша — зігнута в лікті, лежала впоперек грудей, живота чи на тазі. В орієнтуванні поховань переважає південний напрям. Ще одна риса, вже відзначена Н.М. Бокій — наявність підзахоронень. При цьому залишки та речі попереднього поховання скидали в сторону на купу. Ймовірно, ці могили належали окремим родинам та виконували роль своєрідних «склепів». Кількість підзахоронень 5—8 в одному похованні. У трьох випадках зафіксовані трупоспалення, здійсненні безпосередньо в могилах (поховання 9, 14, 65).

Знахідки з поховань цього часу представлені ліпними черпаками (рис. 3, 9, 10), тюльпаноподібним горщиком з овальними наліпками на стінках, бронзовими браслетами та підвісками (рис. 3, 2, 3) [Бокій, 1987, с. 23].

Поховальні споруди скіфського часу представлені переважно ґрунтовими ямами прямокутної форми з заокругленими кутами. Розміри ям: довжина 1—3, ширина — 0,9—1,6, глибина 0,4—1,8 м. Виняток становлять поховання 49, здійснене в катакомбі. Дерев'яні перекиртя зустрічаються рідко (поховання 2, 24, 28, 34, 39, 52, 61). У деяких могилах зафіксована підстилка з кори дерева (поховання 2, 29, 34, 43, 47, 52, 68, 71).

Поховальний обряд представлений інгумацією. В окремих випадках зафіксовані сліди спалення. При цьому кремація, так само як і в білогрудівських похованнях, здійснювалась безпосередньо в могилі (поховання 1, 70).

У похованнях скіфського часу переважає широтна орієнтація. Більшість небіжчиків ле-

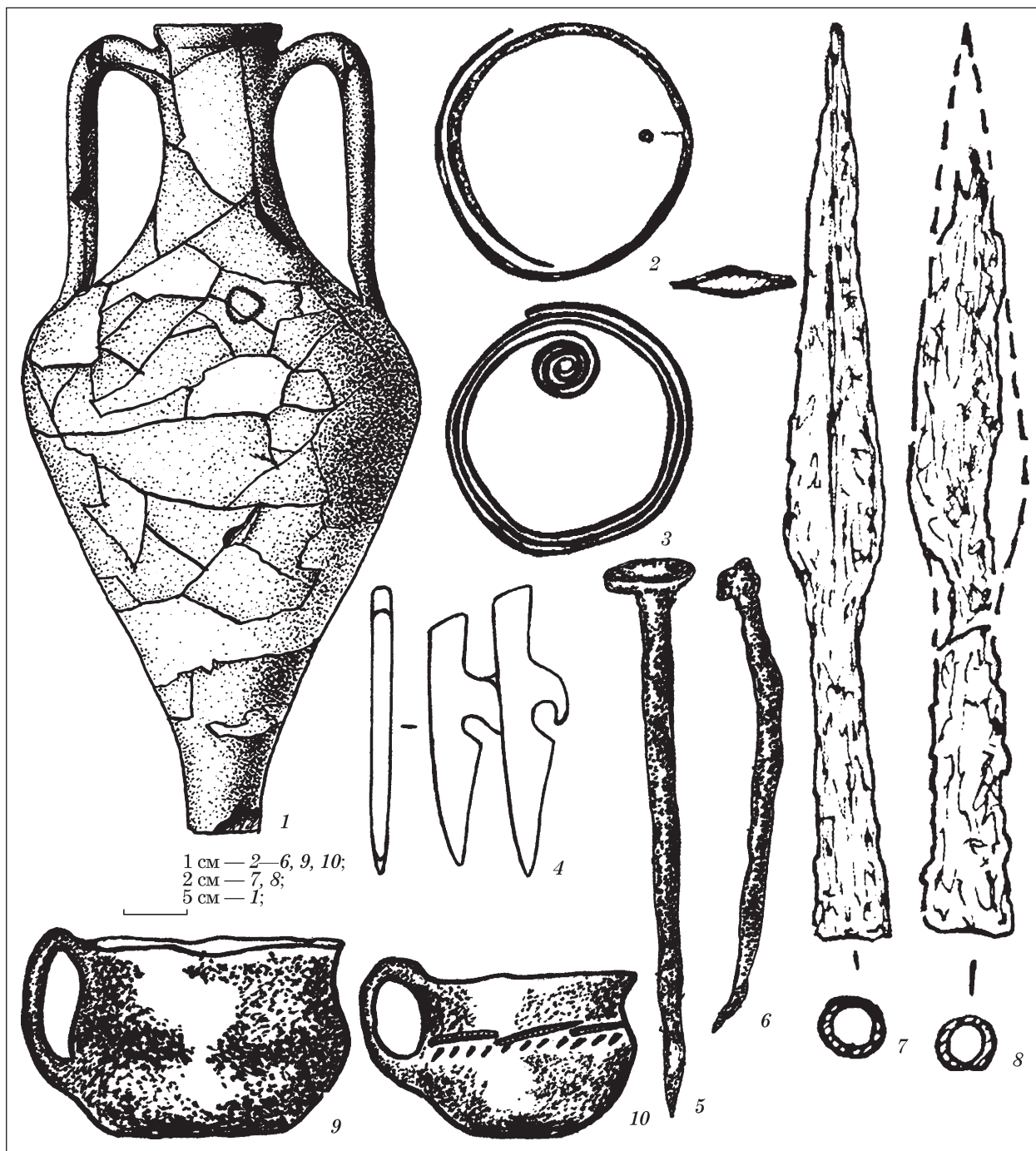

Рис. 3. Знахідки з могильника білогрудівсько-чорноліського та скіфського часу біля с. Заломи (за Ю.О. Столярчуком): 1, 9, 10 — кераміка; 2—4 — бронза; 5—8 — залізо

жали у випростаному стані, головою на захід. Майже всі захоронення цього періоду — одинарні, але зустрічаються і парні (поховання 6, 7, 27, 51, 52, 60—62). Колективних могил не виявлено. Залишки ритуальної їжі зафіксовані лише у кількох випадках (поховання 8, 32, 49, 60). Вони представлені кістками корів та овець, поряд з якими трапляються залізні ножі [Бойкий, 1987/1, с. 23—24; 1987а; 1988/1].

На жаль, більшість могил були пограбовані в давнину. Тому поховальний інвентар скіфського часу з могильника не чисельний. Він представлений бронзовими та кількома залі-

ними наконечниками стріл, двома залізними наконечниками від списів, залізними ножами, залізним фаларом, пастовим та скляним намистом, бронзовими сережками, керамічними пряслами, кількома раковинами саугі, дрібними фрагментами чорнолакового посуду та ін.

Проте, зустрічаються і більш цікаві знахідки. Так, у похованні 42 знайдена частина бронзової зооморфної бляхи у вигляді двох копит коня (рис. 3, 4). Вона належить до рідкісного типу бронзових блях від кінської вузди та має аналогії у скіфських похованнях поряд з Пастирським [Древности ..., 1899, табл. XIX, 320 б]

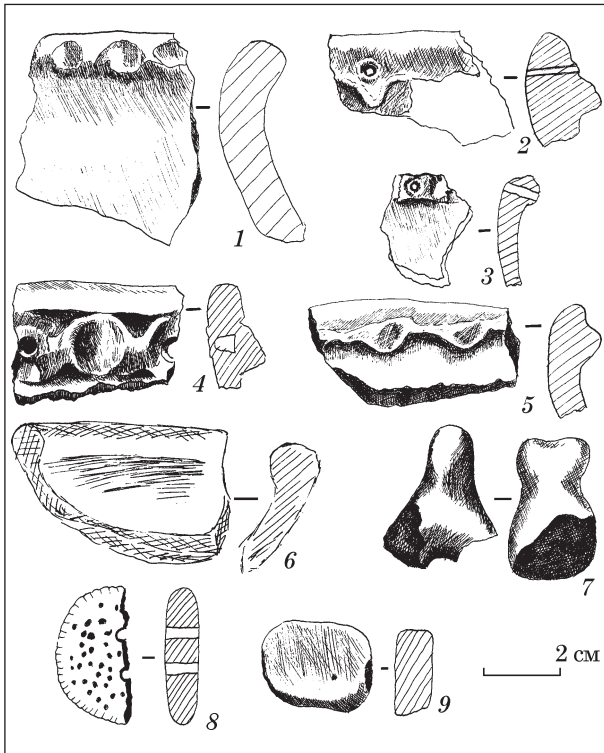

Рис. 4. Знахідки з поселення скіфського часу біля с. Заломи (за Ю.О. Столярчуком): 1—8 — кераміка; 9 — камінь

та в кургані біля Ольшанки [Могилов, Бокій, 2016]. У похованні 82, що віділіло від розграбування, знайдені залишки коралового намиста із золотими амфороподібними підвісками.

На площі могильника виявлена амфора (рис. 3, 1) [Бокій, 1987, с. 24]. Посудина була знайдена у розбитому стані, окремі фрагменти стінок втрачені, нижня частина ніжки відбита, клейма відсутні. Амфора не збереглася, але серед польових матеріалів (АМБ) наявний її опис та рисунок. Судячи з креслення, описана амфора може належати до фасоських амфор раньобіконічної серії «доклейменового» періоду. Такі неклеювані амфори рідко зустрічаються у Північному Причорномор'ї, вони з'являються тут лише у 20-х рр. V ст. до н. е. та зникають на початку IV ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 66, табл. 41, 6].

У ході вивчень матеріалів з перших розкопок біля с. Заломи, Н.М. Бокій датувала могильник та селище VI—IV ст. до н. е. Основою для цієї дати дослідниця вважала матеріали з поселення та нечисельність серед поховальних споруд катакомб, як характерної ознаки скіфських степових комплексів. За весь час розкопок на могильнику не знайдено жодного повністю віділілого поховання VI ст. до н. е. [Бокій, 1987, с. 24]. Проте ряд поховань з могильника можуть бути датовані VI—V ст. до н. е. У них знайдені залізні та бронзові цвяхоподібні булавки (рис. 3, 5, 6) і цвяхоподібні сережки, що досить часто зустрічаються в поховальних комплексах

VII—V ст. до н. е. на Правобережжі [Петренко, 1978, с. 12, табл. 4].

Щодо селища, то його розкопки здійснювалися у 1989 р. Поселення знаходиться на відстані 258 м на південь — південний захід від могильника (рис. 2, 3). Як і більшість поселень скіфського часу в лісостепу, воно розташоване на підвищенні, у місці досить зручному для ведення сільського господарства та оборони. З південної, західної та східної сторін це підвищення має круті схили (особливо із західної) та оточене природними ярами, які густо порослі деревною рослинністю. Слідів оборонних споруд не виявлено. Західніше поселення знаходиться густий лісок (рис. 1, 2). Площа, селища невелика — близько 4 га. Розкопками було досліджено лише 88 м² [Бокій, 1989].

Потужність культурного шару на поселенні становить 0,25—0,6 м. На сьогодні він руйнується оранкою. Знахідки з розкопок селища представлені фрагментами ліпного посуду та стінок амфор, пряслами, уламками ливарних форм, виробами з кістки та каменю (рис. 4).

Основну масу знахідок з розкопок поселення складає ліплений посуд. Умовно його можна розділити на кухонний та столовий. Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків, вінця яких прикрашені валиком, що розчленований пальцевими заціпами та проколами по валику чи під ним, рідше — проколами над валиком. Зустрічаються також фрагменти горщиків, краї вінця яких прикрашені заціпами й наколами під вінцями та стінки слабо профільованих горщиків без орнаментатії. Столовий посуд представлений фрагментами мисок із злегка загнутими всередину краями та ручками від черпаків. Крім того на поселенні знайдені фрагменти зооморфних фігурок та предметів дрібної пластики. Попередньо колекцію керамічних виробів із Заломів можна датувати VII—IV ст. до н. е. В цілому, вона досить велика та потребує окремого вивчення.

На площі селища відкриті залишки наземного житла у вигляді скупчень обмазки зі слідами від жердин [Бокій, 1989/1]. Такі житла, як відомо, на Правобережжі з'являються ще у ранньоскіфський час та набувають масового поширення у IV ст. до н. е. [Ковпаненко, 1989, с. 23].

Під час розвідки 1987 р. поряд з селищем (рис. 1, 4) були знайдені фрагменти шлаків від залізоплавильного виробництва, шматки глиняної обмазки та стінки ліпних посудин [Бессонова, 1987/37, с. 52—53]. Розкопки на місці знахідки не проводилися, але виявлені матеріали дають можливість припустити, що у скіфський час за межами селища знаходився залізообробний комплекс.

Таким чином, попередній аналіз усього комплексу матеріалів з розкопок пам'ятки, дозволяє підтвердити запропоновану раніше Н.М. Бокій дату. На думку дослідниці, найбільша цінність комплексу полягає у можливості прослідкува-

ти наступність землеробських культур Правобережного Лісостепу кінця епохи бронзи — початку раннього залізного віку [Бокій, 1987, с. 24].

Подальше всебічне вивчення матеріалів з поселення та могильника дозволить встановити більш точну дату пам'ятки, хронологічний розподіл її окремих об'єктів, з'ясувати особливості економічного та культурного життя місцевого населення порубіжного регіону за доби пізньої бронзи — раннього заліза.

Бессонова С.С. Отчет о работе Южного отряда Кировоградской экспедиции в 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/37.

Бокій Н.М. Грунтовий могильник у с. Заломы // Киммерійці і скифи. — Кіровоград, 1987. — Ч. 1. — С. 22—24.

Бокій Н.М. Дневник с раскопок грунтового могильника возле с. Заломы Знаменского района Кировоградской области в 1987 г. / АМБ. — 1987/1.

Бокій Н.М. Дневник с раскопок грунтового могильника возле с. Заломы Знаменского района Кировоградской области в 1988 г. / АМБ. — 1988/1.

Бокій Н.М. Дневник с раскопок поселения скифского времени возле с. Заломы Знаменского района Кировоградской области в 1988 г. / АМБ. — 1989/1.

Бокій Н.М. Отчет Кировоградского государственного педагогического института имени А.С. Пушкина об археологических раскопках в Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинском районах / НА ІА НАН України. — 1986/112.

Древности Приднепровья. — К., 1899. — Вып. 2. — 44 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 333 с.

Моголов О.Д., Бокій Н.М. Поховання скифського вершника на р. Синюха // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 76—88.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М., 2003. — 352 с.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 180 с. (САИ. — Вып. Д 1-4).

К.И. Панченко

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. ЗАЛОМЫ НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

Статья посвящена изучению могильника и поселения скифского времени у с. Заломы Знаменского района Кировоградской области. Памятник находится в междуречье рек Ирклеи и Цыбульника, принадлежащих к бассейну Тясмина. Фактически,

он находится в порубежье лесостепи и степи Днепровского Правобережья. Раскопки памятника проводились на протяжении 1986—1989 гг. археологической экспедицией Кировоградского государственного педагогического института во главе с Н.М. Бокій.

Поселение скифского времени находилось на юго-западной окраине с. Заломы на возвышении. Его площадь — около 4 гектаров. Керамический комплекс позволяет утверждать, что поселение функционировало на протяжении VII—IV вв. до н. э.

Некрополь расположен к северо-востоку от поселения. Всего было раскопано 98 захоронений скифского и белогрудовско-чернолеского времени. Исследованные скифские захоронения также относятся к VII—IV вв. до н. э.

Таким образом, поселение и могильник у с. Заломы составляют целостный археологический комплекс. Наличие на могильнике захоронений предскифского и скифского времени является важным фактором для изучения вопроса о преемственности земледельческих культур Правобережной Лесостепи конца эпохи бронзы — начала раннего железного века.

Ключевые слова: скифское время, грунтовый могильник, погребальный обряд, погребальный инвентарь, поселение, пограничье Правобережной лесостепи и степи.

K.I. Panchenko

THE RESEARCH OF THE SITE OF THE SCYTHIAN TIME NEAR THE VILLAGE ZALOMI IN KIROVOHRAD REGION

The article is devoted to the study of the burial ground and settlement of Scythian time near village Zalomi Znamensky district of Kirovograd region. The monument is located in the area between the rivers Irkleyi and Tsybulnyka belonging to the basin Tyasmy. The excavations of the site were carried out during 1986 — 1989 by archaeological expedition of the Kirovograd State Pedagogical Institute, headed by N.M. Boki.

Settlement of the Scythian period is was in the south-western near Zalomi, on the dais. Its area — about 4 hectares. Ceramic complex suggests that the settlement functioned during the 6—4 centuries BC.

The necropolis is located north-east of the settlement. There were excavated 98 graves of Scythian and belogrudovsko-cherноleskogo time. Investigated Scythian burial also belong to the 6—4 centuries BC.

This burials and settlement near Zalomi are constitute an integral archaeological site. The materials of burier are very important to analysis the continuity of agricultural cultures at the frontiers of the Right Bank Forest-Steppe and Steppe late Bronze Age — early Iron Age.

Keywords: Scythian time, ground burial, funeral rites, burial items, the settlements, the right-bank borderland forest and steppe.

Одержано 24.02.2017